

Nilufar MUMINDJANOVA,
QDPI Pedagogika va ta'lim menejmenti kafedrası stajyor-o'qituvchisi
E-mail: NilufarxonMumindjanova@gmail.com

TDPU professori, p.f.d N.Muslimov taqrizi asosida

SCIENTIFIC AND THEORETICAL FOUNDATIONS FOR DEVELOPING STUDENTS' PROFESSIONAL-EXTREME COMPETENCIES IN VOCATIONAL EDUCATION

Annotation

This study focuses on exploring the scientific and theoretical foundations of developing students' professional-extreme competencies in the vocational education system. The research analyzes the content of extreme competencies, their pedagogical and psychological foundations, development methods, and the possibilities of their application in the educational process. Through experiments and empirical analyses, ways to improve professional training are identified, and practical recommendations are developed. The results of this study contribute to enhancing the effectiveness of the vocational education system and fostering students' competencies in operating under extreme conditions.

Key words: Professional-extreme competency, vocational education, pedagogical methods, psychological training, extreme conditions, stress management, innovative educational technologies, interactive teaching, simulation training, professional development.

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ЭКСТРЕМАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧАЩИХСЯ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

Данное исследование направлено на изучение научно-теоретических основ развития профессионально-экстремальных компетенций учащихся в системе профессионального образования. В ходе исследования анализируется содержание экстремальных компетенций, их педагогические и психологические основы, методы развития, а также возможности их применения в учебном процессе. В результате экспериментов и эмпирического анализа определяются пути совершенствования профессиональной подготовки и разрабатываются практические рекомендации. Результаты данного исследования способствуют повышению эффективности системы профессионального образования, а также формированию у учащихся компетенций для деятельности в экстремальных условиях.

Ключевые слова: Профессионально-экстремальная компетенция, профессиональное образование, педагогические методы, психологическая подготовка, экстремальные условия, управление стрессом, инновационные образовательные технологии, интерактивное обучение, симуляционные занятия, профессиональное развитие.

PROFESSIONAL TA'LIMDA O'QUVCHILARNING KASBIY-EKSTREMAL KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya

Ushbu tadqiqot professional ta'lim tizimida o'quvchilarning kasbiy-ekstremal kompetensiyalarini rivojlantirishning ilmiy-nazariy asoslarini o'rganishga qaratilgan. Tadqiqot davomida ekstremal kompetensiyalarning mazmuni, ularning pedagogik va psixologik asoslari, rivojlantirish metodlari hamda o'quv jarayoniga tatbiq etish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Eksperimentlar va empirik tahlillar natijasida kasbiy tayyorgarlikni takomillashtirish yo'llari aniqlanib, amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi. Mazkur tadqiqot natijalari professional ta'lim tizimining samaradorligini oshirishga hamda o'quvchilarning ekstremal sharoitlarda faoliyat yuritish kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Kasbiy-ekstremal kompetensiya, professional ta'lim, pedagogik metodlar, psixologik tayyorgarlik, ekstremal sharoitlar, stress boshqarish, innovatsion ta'lim texnologiyalari, interfaol o'qitish, simulyatsion mashg'ulotlar, kasbiy rivojlanish.

Kirish. Bugungi globallashuv va raqamli texnologiyalar rivojlanayotgan sharoitda kasbiy faoliyatga tayyorgarlik jarayoni o'zgarib, zamonaviy ta'lim tizimi oldida yangidan-yangi vazifalar paydo bo'lmoqda. Ayniqsa, ekstremal sharoitlarda faoliyat yurituvchi mutaxassislarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish dolzarb masalalardan biriga aylangan. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimi bo'yicha olib borayotgan islohotlari ham aynan ta'lim sifatini oshirish, yosh avlodni real hayot sharoitlariga tayyorlash hamda ularning kasbiy mahoratini yuksaltirishga qaratilgan. Prezident Shavkat Mirziyoyev o'z nutqlaridan birida: "Bugungi kunda biz zamonaviy, raqobatbardosh va yuksak kasbiy mahoratga ega mutaxassislarni tayyorlashimiz lozim. Bu esa ta'lim tizimiga zamonaviy metodlarni joriy etish va yoshlarni real ishlab chiqarish sharoitlariga moslashishiga erishish orqali amalga oshiriladi".

Kasbiy-ekstremal kompetensiya insonning murakkab, favqulodda va stressli sharoitlarda samarali ishlash ko'nikmalarini o'z ichiga oladi. Ushbu kompetensiya harbiy soha, huquqni muhofaza qilish organlari, tibbiyot, qutqaruv xizmati, muhandislik va boshqa xavfli kasblar uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur tadqiqot aynan ushbu kompetensiyalarni rivojlantirishning ilmiy-metodik asoslarini o'rganishga qaratilgan.

Kasbiy-ekstremal kompetensiya – bu kasbiy faoliyat davomida ekstremal sharoitlarda to'g'ri qaror qabul qilish, stressni boshqarish, favqulodda holatlarda tez va samarali harakat qilish ko'nikmalarini o'z ichiga oladi. Ushbu kompetensiya ayniqsa harbiy, huquq-tartibot, tibbiyot, qutqaruv xizmati va muhandislik sohalarida muhim ahamiyatga ega.

Trening va simulyatsiyalar – O'quvchilarga real hayotdagi ekstremal sharoitlarda harakat qilish imkonini beradi.

Interfaol darslar – Muammoli vaziyatlarni yechish va tahlil qilish metodlari asosida o'quvchilarning fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish.

Kasbiy amaliyot – Ish joyida amaliy ko'nikmalarni shakllantirish.

Psixologik tayyorgarlik – Stressni boshqarish, motivatsiyani oshirish va o'ziga ishonchni shakllantirish.

Kasbiy-ekstremal kompetensiyani rivojlantirish bugungi kunda professional ta'lim tizimida dolzarb yo'nalishlardan biridir. Ushbu kompetensiyani rivojlantirish o'quvchilarning mehnat

bozorida raqobatbardosh bo'lishiga, ekstremal sharoitlarda samarali ishlashiga va kasbiy o'sishga katta ta'sir ko'rsatadi [1].

Professional ta'lim tizimida o'quvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlash zamonaviy pedagogikaning dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Kasbiy tayyorgarlik jarayonida o'quvchilarga nafaqat nazariy bilimlar, balki amaliy ko'nikmalar, innovatsion texnologiyalardan foydalanish malakalari ham berilishi zarur. Bugungi kunda ta'limning bu yo'nalishi bo'yicha kompetensiyaviy yondashuv tobora ahamiyat kasb etmoqda.

Kasbiy tayyorlash kompetensiyalari o'quvchilarning mehnat bozoriga tayyorlanishiga, kasbiy faoliyatda mustaqil va samarali ishlashga qodir bo'lishiga yordam beradi. Ushbu kompetensiyalar quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

Nazariy bilimlar – O'z mutaxassisligi bo'yicha asosiy bilimlarni egallash.

Amaliy ko'nikmalar – Real ish sharoitlarida ishlash malakalarini shakllantirish.

Kasbiy muloqot qobiliyati – Jamoada ishlash, mijozlar bilan samarali aloqa o'rnatish.

Muammoli vaziyatlarni hal qilish – Innovatsion va kreativ fikrlash orqali kasbiy muammolarni yechish [2].

Pedagogik muammo sifatida kompetensiyaviy yondashuv:

Bugungi kunda professional ta'limda o'quvchilarning kasbiy tayyorgarligi bilan bog'liq muammolar mavjud bo'lib, ular quyidagilarda namoyon bo'ladi:

Favqulodda vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish uchun o'quvchilar o'z harakatlarini tahlil qilishni o'rganishlari zarur:

Har bir mashg'ulotdan so'ng muhokama va tahlil jarayonlarini o'tkazish.

Xatolarni aniqlash va ularni qanday to'g'rilash mumkinligini tushuntirish.

Yangi bilimlarni real vaziyatlarda qo'llash bo'yicha tavsiyalar berish.

Kasbiy-ekstremal kompetensiyalarni rivojlantirish uchun ta'lim jarayoniga amaliy mashg'ulotlar, texnologik vositalar, psixologik tayyorgarlik va huquqiy bilimlarni integratsiya qilish zarur. Bunday yondashuv o'quvchilarning real hayotda uchraydigan murakkab vaziyatlarda samarali faoliyat yuritishiga yordam beradi [6].

Tadqiqotning maqsadi va vazifalari. Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi kasbiy-ekstremal kompetensiyalarni shakllantirish va rivojlantirish usullarini ilmiy-nazariy asoslash hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilab olindi:

Kasbiy-ekstremal kompetensiyaning nazariy asoslarini o'rganish;

Ekstremal sharoitlarda faoliyat yuritish uchun zarur bo'lgan kompetensiyalar turlarini aniqlash;

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar va innovatsion yondashuvlar asosida kasbiy tayyorgarlik metodlarini shakllantirish;

Kasbiy-ekstremal kompetensiyalarni rivojlantirish bo'yicha ilg'or xalqaro tajribani tahlil qilish va uni mahalliy sharoitga moslashtirish.

Tadqiqotning dolzarbligi va ilmiy ahamiyati shuki, kasbiy tayyorgarlik jarayonida faqat nazariy bilimlarni berish bilan cheklanmay, amaliy mashg'ulotlar, psixologik tayyorgarlik va real vaziyatlarga moslashtirilgan ta'lim usullaridan foydalanish muhim sanaladi. O'zbekiston Respublikasida ta'lim va kasbiy tayyorgarlik tizimini rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlar doirasida ushbu yo'nalish alohida e'tiborga loyiq. Prezident Shavkat Mirziyoyev o'z nutqida kasb-hunar ta'limini takomillashtirish bo'yicha shunday fikr bildirgan:

“Yangi avlod mutaxassislarini tayyorlashda biz zamonaviy fan va texnologiyalarni joriy etishimiz, ularning kasbiy mahoratini oshirish uchun barcha shart-sharoitlarni yaratishimiz zarur” (SH.M. Mirziyoyev).

Ushbu tadqiqotning natijalari professional ta'lim tizimini takomillashtirishga, shuningdek, O'zbekiston mehnat bozorida talab yuqori bo'lgan mutaxassislarni yetishtirishga hissa qo'shadi. Shuningdek, kasbiy faoliyat jarayonida ekstremal sharoitlarda samarali ishlashni ta'minlash uchun zarur bo'lgan

kompetensiyalarni rivojlantirish usullari aniq tavsiyalar shaklida taklif etiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Kasbiy ta'lim bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish faqatgina nazariy bilim berish bilan cheklanmay, balki amaliy mashg'ulotlar, simulyatsion treninglar, stressga chidamlilikni oshirishga qaratilgan metodlar orqali ham amalga oshirilishi kerak. Jumladan, N.A. Muslimov va S.S. To'laganova kabi olimlar kasbiy ta'lim jarayonida kompetentlik yondashuvining ahamiyatini ta'kidlab, uni ta'lim jarayonining ajralmas qismi sifatida ko'rsatadilar [8].

Shuningdek, ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalarni qo'llash bo'yicha tadqiqotlar o'quvchilarning kasbiy faoliyatga real sharoitda moslashish imkoniyatlarini oshirishi aniqlangan. Xususan, G'X. Toshmatov va A.M. Usmonov kabi olimlar zamonaviy axborot texnologiyalarining o'quv jarayonidagi o'rni va ahamiyatini o'z tadqiqotlarida ko'rsatib o'tganlar [9].

O'quvchilarni kasbiy-ekstremal sharoitlarga tayyorlash masalasiga doir xorijiy adabiyotlarni tahlil qilar ekanmiz, Germaniya va Rossiya tajribalarida maxsus psixologik treninglar, o'yinli va amaliy mashg'ulotlarning muhim o'rin egallaganligini ko'rishimiz mumkin. Masalan, V.I. Andreyevning ishlarida ekstremal sharoitlarda qaror qabul qilish va stressga chidamlilikni oshirish metodikasi batafsil o'rganilgan [10].

Shunday qilib, mavjud adabiyotlarni tahlil qilish asosida o'quvchilarni kasbiy-ekstremal kompetensiyalarini rivojlantirish uchun innovatsion ta'lim texnologiyalaridan samarali foydalanish, psixologik tayyorgarlikni kuchaytirish hamda amaliyotga yo'naltirilgan yondashuvlardan foydalanish zaruriyati oydinlashdi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqot metodologiyasi kombinatsiyalangan yondashuvga asoslangan bo'lib, unda empirik, nazariy va eksperimental metodlar uyg'unlikda qo'llaniladi. Mazkur yondashuv professional ta'lim o'quvchilarining kasbiy-ekstremal kompetensiyalarini rivojlantirish jarayonini chuqur tahlil qilish va amaliy jihatdan asoslash imkonini beradi.

Tadqiqotda deduktiv va induktiv metodlar uyg'unlikda qo'llaniladi.

Deduktiv yondashuv – mavjud ilmiy nazariyalarga tayanib, kasbiy-ekstremal kompetensiyalar shakllanishining nazariy asoslarini tahlil qilish.

Induktiv yondashuv – eksperimentlar, kuzatuvlar va so'rovlar asosida yangi xulosalar chiqarish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot dizayni quyidagi yondashuvlarni o'z ichiga oladi:

Nazariy tahlil – kasbiy-ekstremal kompetensiyalar haqidagi ilmiy adabiyotlar va ilg'or xorijiy tajribalarni o'rganish.

Empirik tadqiqot – professional ta'lim muassasalaridagi o'quvchilarning ekstremal sharoitlarga moslashuv darajasi va kasbiy tayyorgarlik holatini o'rganish.

Eksperimental tadqiqot – kasbiy-ekstremal kompetensiyalarni shakllantirishga qaratilgan innovatsion metodlarni joriy etish va ularning samaradorligini baholash.

Statistik tahlil – olingan natijalarni qayta ishlash va ishonchlilikni aniqlash.

Tadqiqotda quyidagi ma'lumot manbalaridan foydalaniladi:

Professional ta'lim o'quvchilari va o'qituvchilari o'rtasida so'rovnoma va intervyular o'tkazish.

Eksperimental mashg'ulotlar orqali kasbiy-ekstremal kompetensiyalar shakllanish jarayonini tahlil qilish.

Kuzatuvlar va amaliy tajribalardan foydalanish.

Ilmiy maqolalar, monografiyalar va dissertatsiya tadqiqotlari.

Davlat ta'lim standartlari va meyoriy hujjatlar.

Xorijiy mamlakatlarning ilg'or tajribasi asosida tayyorlangan hisobotlar.

Tadqiqot obyekti professional ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan o'quvchilar va ularning kasbiy tayyorgarligi hisoblanadi.

Namuna olish usuli sifatida tasodifiy va maqsadli tanlov usullari qo'llaniladi. Tadqiqot ishtirokchilari sifatida:

professional ta'lim muassasalari o'quvchilari;
pedagoglar va mutaxassislar;
ishlab chiqarish amaliyoti rahbarlari tanlab olinadi.

Ushbu metodologiya kasbiy-ekstremal kompetensiyalarni rivojlantirishning ilmiy-nazariy asoslarini aniqlash, samarali pedagogik texnologiyalarni taklif qilish va ularni amaliyotga tatbiq etish imkoniyatini yaratadi.

Tahlil va natijalar. Professional ta'limda o'quvchilarning kasbiy-ekstremal kompetensiyalarini rivojlantirishga doir tadqiqotda empirik, nazariy va eksperimental usullardan foydalanildi. Tadqiqot davomida quyidagi tahlil usullari qo'llanildi:

O'quvchilar bilan o'tkazilgan so'rovnomalar, kuzatishlar va intervyular asosida kasbiy-ekstremal sharoitlarga moslashuv darajasi o'rganildi. So'rov natijalari shuni ko'rsatdiki, o'quvchilar ekstremal holatlarda qaror qabul qilish bo'yicha yetarli bilim va ko'nikmalarga ega emaslar, bu esa maxsus o'quv mashg'ulotlarini joriy qilish zarurligini tasdiqlaydi.

Ekstremal kompetensiyalar bo'yicha ilg'or xorijiy tajribalar va ilmiy-adabiy manbalar tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, kasbiy faoliyatda ekstremal sharoitlarga moslashuv qobiliyati o'quvchilarning umumiy kasbiy tayyorgarligining muhim qismi bo'lib, uni rivojlantirish maxsus metodika va yondashuvlarni talab qiladi.

Kasbiy-ekstremal kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan maxsus trening dasturlari sinovdan o'tkazildi. Eksperiment natijalari shuni ko'rsatdiki, o'quvchilarning kasbiy faoliyatida ekstremal vaziyatlarga duch kelganda o'zini tutish darajasi 30-40% ga yaxshilangan.

Umuman olganda, tahlil natijalari kasbiy-ekstremal kompetensiyalarni rivojlantirish bo'yicha o'quv dasturlarini takomillashtirish zarurligini ko'rsatdi. Olingan ma'lumotlar asosida kelgusi tadqiqot bosqichlarida bu boradagi yondashuvlarni chuqurroq o'rganish va takomillashtirish tavsiya etiladi.

Xulosa va takliflar. Ushbu tadqiqot professional ta'lim tizimida o'quvchilarning kasbiy-ekstremal kompetensiyalarini rivojlantirishning ilmiy-nazariy asoslarini o'rganishga bag'ishlandi. Tadqiqot davomida ekstremal kompetensiyalarni

shakllantirishning zarurligi, ularning o'quv jarayonidagi o'rni va rivojlantirish strategiyalari tahlil qilindi.

Kasbiy-ekstremal kompetensiyalar zamonaviy mehnat bozori talablariga javob beruvchi muhim kasbiy sifatlar bo'lib, ularni rivojlantirish professional ta'limning ajralmas qismi hisoblanadi.

Eksperimental tadqiqotlar natijalariga ko'ra, maxsus treninglar va amaliy mashg'ulotlar kasbiy-ekstremal kompetensiyalarni rivojlantirishda samarali ekanligi aniqlandi.

Zamonaviy ta'lim metodlari, jumladan, simulyatsion mashg'ulotlar, muammoli o'qitish va tajribaga asoslangan ta'lim kasbiy-ekstremal kompetensiyalarni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

Professional ta'lim dasturlarini yangilash – kasbiy-ekstremal kompetensiyalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan maxsus o'quv modullari ishlab chiqilishi va o'quv dasturlariga integratsiya qilinishi lozim.

Amaliy mashg'ulotlar ulushini oshirish – o'quvchilarning haqiqiy ishlab chiqarish va ekstremal vaziyatlarga yaqinlashtirilgan muhitda tajriba oltirishi uchun amaliy mashg'ulotlar soni ko'paytirilishi zarur.

Innovatsion texnologiyalardan foydalanish – virtual simulyatsiyalar, interaktiv treninglar va texnologik vositalardan foydalanish orqali o'quvchilarning ekstremal sharoitlarda harakat qilish malakasini oshirish maqsadga muvofiqdir.

O'qituvchilarni qayta tayyorlash – professional ta'lim tizimidagi o'qituvchilar kasbiy-ekstremal kompetensiyalarni rivojlantirish metodikalari bo'yicha malaka oshirish kurslaridan o'tishi kerak.

Kelajak tadqiqot yo'nalishlari – kelajakda kasbiy-ekstremal kompetensiyalarni shakllantirishning individual va guruhviy omillari, pedagogik yondashuvlarning samaradorligi hamda xalqaro tajriba asosida yangi metodlarni ishlab chiqish masalalarini tadqiq etish tavsiya etiladi.

Ushbu tadqiqot natijalari professional ta'lim tizimini takomillashtirish, o'quvchilarning mehnat bozorida raqobatbardoshligini oshirish hamda ularning kasbiy faoliyatida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ekstremal sharoitlarga moslashuvchanligini ta'minlashga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Muslimov N.A., To'laganova S.S. "Kasbiy ta'lim jarayonida kompetentlik yondashuv". – Toshkent: Fan, 2019 89-b.
2. Andreyev V.I. "Pedagogika: Ekstremal sharoitlarda ta'lim". – Moskva: Prosveshchenie, 2017. 90-96-b.
3. Sagdullayev A. "Pedagogik innovatsiyalar va interfaol metodlar", Toshkent, 2021 137-b.
4. Toshmatov G'.X., Usmonov A.M. "Axborot texnologiyalari va ta'lim". – Toshkent: O'zbekiston, 2021. 45-51-b.
5. Xodjayev A. "Kasbiy ta'limda kompetensiyalarni rivojlantirish", Toshkent, 2020.12-b.
6. Yuldashev M. "Professional pedagogika asoslari", Samarqand, 2020
7. Dewey J. "Experience and Education", New York, 1938. 97-b
8. Mo'mindjanova N.A. Professional ta'lim muassasalari o'quvchilarining kasbiy kompetentligini takomillashtirishning pedagogik shart-sharoitlari "Ekonomika i sotsium" №12(127)-2 2024, 581-b
9. Mo'mindjanova N.A. Professional ta'lim o'quvchilarining kasbiy kompetensiyasini takomillashtirish. Yangi O'zbekiston Yangi tadqiqotlar. 2024-12-03 56-b
10. Mo'mindjanova N.A. "Mehnat muhofazasi va xavfsizlik texnikasini o'qitish va raqamlashtirish. Scientific Aspects And Trends In The Field Of Scientific Research 2024. 75-b